

כשמדברים על הגלות, ישנם שני מונחים נבדלים: "גלות" (במובן של גלות ממש) ו"דִּיאֶסְפוֹרָה", שפירושה בעברית תפוצות או פיזור.⁶⁹⁷ חשוב להבין את ההבדל בין שני המונחים האלה. אמנם מבחינה היסטורית הם נראים דומים, אך מבחינה קיומית, הם מתארים מצבים שונים מאוד. ניקח מיד דוגמה: בקרב האוכלוסייה היהודית בצרפת, יש קבוצות הרואות עצמן ב"גלות" ואחרות הרואות עצמן בתפוצה - הקבוצות האלו עצמן מתפצלות לתת-קבוצות, כי המציאות הקונקרטית תמיד מורכבת, רבת-פנים ודינאמית. אך עצם ההבחנה המילולית הזו, בגלל מה שהיא מבטאת, מעוררת לא אחת רגשות עזים. ננסה לגשת אליה תחילה ברמה עיונית, סכמתית.

"גלות", פירושה מצב שבו אין אפשרות לשוב למטרופולין, או משום שהוא חדל מלהתקיים, או משום שיש מניעה גופנית או נפשית, או שקיים מחסום כלשהו שמונע את השיבה. פחות או יותר, אפשר לומר שמאן דהו נמצא בגלות משום שהוא מגורש. במצב של תפוצה, המצב הגאוגרפי ביחס למטרופולין, נראה דומה, אולם המצב הקיומי שונה בתכלית: מאן דהו נמצא בתפוצה מרצון, וניתן, אם רק ירצו בכך, לשים קץ לריחוק. ולכן, אלו שתי מציאויות שונות בתכלית. הגלות היא עקירה כפויה, היא גירוש שאין בכוחו של האדם לסיימה בעצמו, ואילו התפוצה היא פיזור רצוני. לדוגמה: יהודים "מאחורי מסך הברזל" נמצאים בגלות; בין אם הם מכירים בכך ובין אם לא, אין ביכולתם לסיים את המצב הזה מכוח רצונם. ואילו יהודים החיים במדינה כמו צרפת או במדינות "העולם החופשי", ניתן להגדירם כחיים בתפוצה. דוגמה נוספת: שכונות שלמות בארה"ב מאוכלסות על-ידי בני התפוצה האירית, אך אין לומר עליהם שהם בגלות, משום שאילו ירצו, יכולים הם

⁶⁹⁶ הרצאה זו של הרב ניתנה בצרפתית במסגרת הפסטיבל הבינלאומי לתרבות יהודית בפריס, ב-1981. היא הודפסה שוב ב-"La parole et l'écrit", כרך א, עמ' 271. בהרצאה זו התייחס הרב למספר נושאים הקשורים למהות הפלגה, דיאספורת הגויים וגלות ישראל.

⁶⁹⁷ הרב משתמש, לאורך כל ההרצאה, במילה דִּיאֶסְפוֹרָה שהיא במקור מילה יוונית שמשמעותה תפוצה. בחרנו להשתמש במילה העברית תפוצה במקומה.

להסדיר את זהותם מול אירלנד. נכון, הם עלולים להיתקל בקשיים מעשיים, "קשיי החיים", אך בעיקרון, אין כאן מחסום מהותי. תפוצה היא מצב שניתן להביאו לסיום, ואילו גלות איננה רצונית.

הערה מקדימה שנייה: כשמדובר בגלות ישראל - הגלות של ישראל ביחס למטרופולין - או אם נשתמש במונחים המשיקים, התפוצה של מדינת ישראל, יש הטעיה עצומה שיש להבהירה כדי שאפשר יהיה לרדת לעומק הבריור הנדרש לגבי משמעויות הגלות. למעשה, ההיסטוריה היהודית היא ההיסטוריה של תפוצת יהודה - של ממלכת יהודה השנייה, אשר חרבה בידי רומא. אגב, המילה "יהודי" היא במידה מסוימת עיוות לשוני של המונח "יהודאי", כלומר בן יהודה. היהודאים יצאו לגלות. אך לא מדובר בדבר פשוט כל כך, שהרי היינו צריכים לדייק ולהזכיר תחילה את הגלות הראשונה בבבל שהתרחשה כחמש מאות שנה קודם לכן. אולם אם אנחנו נישאר כאן במסגרת ההיסטוריה העכשווית, המתחילה עם חורבן ממלכת יהודה השנייה בידי רומא, הרי שהיהודים היו במשך אלפיים שנה התפוצה של הממלכה השנייה הזו. זוהי תופעה היסטורית יסודית, זו של הישרדותו של העם היהודי שגורש מארצו - או לכל הפחות עם שהוגלה בגלות רצונית פחות או יותר, עם מטרופולין חרב. אכן מדובר באמת במצב של גלות: לא ניתן היה לשוב למטרופולין, משום שהוא חדל מלהתקיים. יתרה מזו: אילו רצו - לא יכלו לחזור. והנה, בימינו אנו, קמה מדינת ישראל. הייתה גלות בבבל, לאחר חורבן הבית הראשון; הייתה גלות רומא, לאחר חורבן הבית השני; ובזמננו, ישנה מדינת ישראל.

התפוצה היהודית רואה את עצמה כיום, באופן כללי, כתפוצה של מדינת ישראל. אך אין זה נכון מבחינה היסטורית: למעשה, מדובר בהמשכה הישיר של תפוצת ממלכת יהודה, למרות הקיום של מדינת ישראל העכשווית. אם לדייק, הרי שהתפוצה האמיתית של מדינת ישראל היא היורדים ולא היהודים הישראלים החיים בחו"ל, הם התפוצה של מדינת ישראל. ובכל זאת, גם כאן אין מדובר בעניין פשוט. בכל מקרה, יש להבחין בין שני ההיבטים הללו. מן הבחינה הזו, יורד, תהיינה סיבותיו לא להימצא בארץ אשר תהיינה, משתייך באופן עמוק יותר לזהותו של ישראל בן זמננו מאשר יהודי שלא עלה לארץ, גם אם הוא ציוני בנפשו. וזה מציב שאלה אידיאולוגית כבדת משקל: האם, בעיקרון, גלות ממלכת יהודה השנייה הגיעה לקצה? אם התשובה חיובית, הרי שזהו אישוש מלא לאידיאולוגיה הציונית: הגיע זמן השיבה. ואם לא, אם

הגלות ההיסטורית לא באמת הסתיימה, הרי שיש בכך כדי לערער את יסודות האידיאולוגיה הציונית.

מילה אחרונה בעניין זה: קיימת, ככלל, סולידריות שאין להכחישה בין התפוצה לבין מדינת ישראל בת־זמננו. אבל הבעיה שבין תפוצה למטרופולין שלה איננה שאלה של סולידריות אלא שאלה של זיהוי, של הזדהות. זו הנקודה האמיתית של בעיית היחסים בין התפוצה לישראל.

ההיסטוריה היהודית היא היסטוריה יוצאת דופן. זו היסטוריה ארוכה מאוד, שניתן להגדירה כהיסטוריה לאומית שנקטעה על־ידי תקופות ארוכות מאוד של גלות, או כהיסטוריה של גלות מלכתחילה שנקטעה מדי פעם בפרקי זמן קצרים של ריבונות לאומית. אם תעשו את החשבון של שנות העצמאות הלאומית של ישראל כאומה, מתוך כשלושת אלפים ושש מאות שנות היסטוריה, היו ארבע מאות ועשר שנות בית ראשון, ארבע מאות ועשרים שנות בית שני, כלומר שמונה מאות ושלושים שנים של עצמאות, ועוד שלושים ושלוש שנים של תקופת הריבונות המודרנית.⁶⁹⁸

התרגלנו כל כך לרעיון שהקיום היהודי הוא קיום בגלות, עד שאיננו חשים עוד שמדובר בבעיה. אבל צריך להתמודד עם השאלה הזו בבהירות ובצלילות - ולו רק משום שדווקא הדור שלנו ניצב מול מציאותה של החברה הישראלית, ומנגד - מול עוינות כמעט כל־עולמית, כה מסיבית עד שאיננו רואים אותה עוד.

טענה ראשונה בדבר ייחודיות מצבו ההיסטורי של העם היהודי וגלותו גורסת שמדובר בעיקרו של דבר בעונש. עונש על מה? זו תזה מסוכנת לשימוש: עבור התיאולוגיה הנוצרית, גלות היהודים נתפסת כעונש על כך שלא הכירו במשיח האמיתי. יש כאן ניסיון לגייס את המאורע ההיסטורי של חורבן המרכז הלאומי, כלומר חורבן ירושלים והמקדש, ולצרפו אל הנראטיב התאולוגי הנוצרי.

אולם תופעת הגלות והפזורה הייתה ידועה כבר מראשית ההיסטוריה של ישראל, עוד מימי אברהם. הטעות בהבנה כאן עמוקה שבעתיים, משום שהנוצרים עצמם שכחו בנקודה זו את מקורותיהם. בתודעה הנוצרית השלב הראשון הוא תקופת העברים - תקופת "הברית הישנה", ואחר כך מגיעה ההתפצלות: מצד אחד ההיסטוריה היהודית, ומצד שני ההיסטוריה הנוצרית, [כאשר לפי תפיסתם] קיימות שתי יומרות להיות "ישראל", מתחרות זו מול

זו. אלא ששוכחים בכך עובדה מכרעת: קיימת תקופה של ארבע מאות שנה של זמן תרבותי - ובתולדות תרבות מסוימת, ארבע מאות שנה הם פרק זמן אדיר - בין סיומה של תקופת העברים לבין הופעת הנצרות. אלו הם ארבע מאות שנות בית שני, כלומר תקופת המשנה, התקופה שבה התגבשה המסורת התלמודית. לאמיתו של דבר, המסורת הנוצרית מופיעה כהתפצלות מתוך המסורת התלמודית, ולא כהסתעפות ישירה מתקופת העברים. וזה ניכר גם בסידור הקאנון התנ"כי הנוצרי הקתולי: בקאנון המקראי הקתולי, בין "הברית הישנה" - התנ"ך העברי, לבין האוונגליונים שהם עדות האמונה של ראשוני הנוצרים, מופיעים "הספרים החיצוניים", שהקאנון התנ"כי היהודי אינו מקבל ככתבי הקודש, כי גם אם יש בהם דברי אמונה, הם נכתבו לאחר סיום הנבואה. הקתולים כוללים אותם בכתבי הקודש בגלל הצורך למלא אותה תקופה של ארבע מאות שנה. הפרוטסטנטים אשר שללו את הטענה הקתולית של להיות "ישראל החדש", האמיתי, אימצו לעצמם את הקאנון היהודי משום שהם לא רואים את עצמם, לפחות באופן רשמי - גם אם יש מקום לדקדוק בדבר - כ"ישראל החדש", אלא ככנסיית האומות. יום אחד, עימות היסטורי זה עם העולם הנוצרי יהיה בלתי נמנע.

בכל אופן, ההסבר הראשון רואה בגלות עונש. אבל עונש על מה? ודאי שאין מדובר במה שהנוצרים טוענים. אז, עונש על מה? האם עלינו להיגרר אחר פלפולים תיאולוגיים שיחזירו אותנו אל רעיון מפלצתי מן הסוג של "החטא הקדמון"? מישו חטא, ואנושות שלמה סובלת בשל חטא שלא היא עשתה, חטא שהיא רק ירשה? זהו לא האל המקראי, ולא האווירה העברית של התנ"ך. ובכל זאת, כך מציגה התיאולוגיה הנוצרית את מיתוס החטא הקדמון.

אך עלינו לשוב וללמוד את הדברים לאור הקוהרנטיות המקראית, בלי להידרש לאל מפלצתי שמעניש דורות יהודיים כה רבים בגלות נוראה על חטא שלא הם חטאו בו. הוזה אומר: מרפאים את אלה שלא חטאו, ואלה שכן חטאו אותם לא מרפאים כי הם כבר מתו. כל זה בלתי נתפס אלא אם נבחן את הדברים באורם של גורמים אחרים. לכן ההבחנה בין תפוצה לבין גלות היא חיונית להבנת ההסבר הראשון הזה. בסיפורו של אברהם נאמר שזרעו עתיד להתפזר - וזהו יסוד צפוי מראש בזהותו, בייעודו, בהיסטוריה שלו. זוהי הנקודה שיש להאיר: מראשית הדרך, ממד הפיזור קשור בזהות ישראל. כאשר זהות זו במלוא תוקפה, הפיזור נעשה בכבוד ובתפארת: אתם תהיו לי ממלכת כהנים עבור האנושות כולה. ואם מתגלה חטא זהותי, הפיזור

הופך לגלות, לגירוש, לשעבוד. צריך לגלות ולהבין זאת: ממד הפיזור עצמו קודם לאפשרות של החטא.

מהי אותה זהות [המכונה] "ישראל", שזה ייעודה להיות נתונה בפרספקטיבה של פיזור עוד לפני שההיסטוריה שלה מתחילה? אברהם, זהו ראשית סיפורה של ההיסטוריה הישראלית, והוא הכתובת להבטחה האלוקית: יהיה לך זרע, והוא יהיה לברכה לכל משפחות האדמה.⁶⁹⁹ אברהם מבקש אות: ⁷⁰⁰ האם באמת אני ראוי להיות מי שמקבל הבטחה כזו? ומה האות? וריבונו של עולם משיב לו: אתה רוצה לדעת מה האות? זרעך יהיה בארץ לא להם. אברהם מבין. אנחנו, אנחנו עוד לא מבינים. אבל הוא מבין שזה האות: ישראל, כנושא הברכות עבור כל משפחות האדמה, צריך להיות בארץ לא להם. צריך לסלק כאן את כל הידוע לנו בקשר לגלות עצמה: אם ישראל הוא באמת ישראל, הפיזור הזה יתקיים בכבוד ובתפארת. למרבה הצער, רק לעיתים רחוקות מאוד, חווינו זאת כך. מה גרם? חטא זהותי. אז הפיזור נהיה לגלות. הגלות כעונש איננה סוג של חטא קדמון במובן שהזכרתי לעיל.⁷⁰¹ העונש הוא זה שהופך את התפוצה לגלות. שני הממדים הללו של ייעוד חייבים להיבדל זה מזה.

הסבר שני - והוא חדש הרבה יותר. זהו הסבר "ליברלי", שנולד בעידן הליברליזם של הפילוסופיה באירופה, והתפתח בעיקר בתקופת האמנציפציה של היהודים, במיוחד בחוגי היהדות הליברלית.

[על פי תפיסה זו], לעם היהודי יש שליחות כלפי האנושות כולה, וזו סיבת הייעוד לגלות - להעביר מסר כלשהו לאנושות כולה. כל עוד חיינו בגטאות, כלומר באמת במצב של גלות, ולא רק תפוצה במובן הנעלה של המושג, הדאגה היחידה שלנו הייתה לסיום חיי הגטו כדי שנוכל לשוב לארץ ישראל, לירושלים. כאשר שערי הגטאות נפתחו, האמנציפציה החלה וצמח הרעיון שעלינו להישאר בכל זאת בין העמים כי יש לנו שליחות כלפיהם. זה מזכיר במשהו את התירוצים של היהדות המתבוללת. פעם היו אומרים: ובכן! כשנגיע לארץ ישראל, נקיים את התורה. והנה, עכשיו כשאנחנו בארץ, שומעים יהודים רבים אומרים: "התורה, היא טובה בשביל הגלות"! במשך מאות בשנים הייתה תקווה אחת בלבד: שחיי הגלות והגטו יגיעו לקצם,

699 בראשית יב, ב-ג.

700 בראשית טו.

701 השוו את דברי הרב כאן עם דבריו במאמרו "זיהי באחרית הימים" (שורש גיליון מספר 2 - ניסן תשמ"ג. המאמר הודפס מחדש בספרו של הרב "מספד למשיח?").

ושנזכה לשוב לעצמאות הלאומית בארץ ישראל. והנה, לקראת סוף המאה ה-18, שערי הגטאות נפתחו, והמצאנו לעצמנו שליחות כלשהי כלפי הגויים. אני מדגיש: המצאנו. אמת היא שהתנ"ך מדבר על "ממלכת כהנים וגוי קדוש", אבל להפוך את רעיון הכהונה בתוך האנושות למשימת הפצת מסר, שאף אחד אינו יודע מהו, אל הגויים, זו כבר המצאה. אכן, בתקופות תרבותיות מסוימות, עבר מסר מן היהודים אל האומות. אבל בעידן המודרני אשר מתחיל עם דוקטרינה זו, כלומר החל מימי האמנציפציה, מה יש באמת ליהודים כיהודים למסור לאומות העולם? ומה בפועל אנחנו עוסקים בלמסור להם? לא הכול שקר בתפיסה הזו, אבל היא אינה במקומה מבחינת הזמן.

אנקדוטה אחת תוכל להבהיר את דברינו. לפני כחמש-עשרה שנה, הרב ז'וזי אייזנברג פרסם סדרת מאמרים בעיתון *Le Monde* על חגי ישראל. באחד מן המאמרים, הוא העביר ביקורת מסוימת - קלה אך חדה - על הנצרות. זמן קצר לאחר מכן פגשתי חבר, כומר קתולי, פרופסור ללימודי מקרא, שהמאמר הזה הכעיס אותו. הוא אמר לי זאת, אגב בנימוס רב: "הרבנים לא צריכים להעביר את צרפת על דתה הנוצרית". ומשמעו של דבר: אנחנו, הנוצרים, "בעלי הבית" כאן, לא הרבנים הם אלו שמלמדים את התנ"ך לצרפתים אלא הכמרים. אני יודע שזה לא לגמרי נכון; כשהרבנים מדברים ליהודים שלהם, הם בעצם מדברים גם לכלל הציבור הצרפתי, ולו רק דרך הטלוויזיה.⁷⁰² נכון הוא שבמציאות הממשית, רבים מן הערכים עברו אל הגויים דרך הקהילות היהודיות. אבל זה היה מזמן, פעם. נשאנו עדות אשר נשמעה זה כבר מזמן. האם הדבר הזה יושם בפועל? אינני יודע; אינני סבור כך. אבל הוא נשמע. אם יש לנו דבר-מה לומר לאומות העולם, זה המוסר האותנטי והוא: "ואהבת לרעך כמוך". נקודה. ואידך, זיל גמור להיות יהודי.⁷⁰³

אנחנו בגלות בין האומות כי יש לנו מסר להעביר להן. במה מדובר? להקריא להן את התנ"ך? אבל בזה עוסקים הכמרים והפסטורים, לא הרבנים. אם אכן יש לישראל ייעוד דרך הפיזור שהפך לגלות, או בגלות הנובעת מן הפיזור, הרי שאין זה ייעוד של להפוך למורים הממונים על לימוד תלמידים איך לקרוא את התנ"ך. מזה אלפיים שנה התנ"ך נמצא בידיהם, ולא השתנה דבר בעולם. הירושימה, אחרי אלפיים שנות חינוך תנכ"י! מן הצד השני, יש ברחבי העולם גברים יהודים ונשים יהודיות רבים בעלי

702 הרב רומז כאן לתוכנית בהנחיית הרב אייזנברג בטלוויזיה, מידי יום ראשון, "מעייני החיים" - *la source de la vie*, שזכתה לצפייה רבה גם בתוך הציבור הנוצרי.

703 רמז לדברי הלל, ברכות לא ע"א.

יכולת למסור ערכים לאומות העולם, אבל רובם ככולם אינם עוסקים ביהדות. הם עוסקים בדברים אחרים לגמרי: הם מלמדים אקזיסטנציאליזם, מרקסיזם, לאקאניזם, פרוידיזם, פרויד־מרקסיזם, האם אי־פעם קהילה יהודית בגלות הצדיקה את עצם קיומה באופן מעשי, דרך הוראת היהדות לאומות, אותה יהדות שהיא כביכול נושאת במסר שלה אל העולם?

הסוג השלישי של ההסבר הוא ההסבר המסורתי של התופעה - הסבר שאינו שולל את שני ההסברים הקודמים, אלא מציב אותם במסגרת שונה. כבר מראש הבחנו בין המושג תפוצה לבין מצב של גלות ממש - מצב שבו השיבה למטרופולין נמנעת, או מפני שהמטרופולין נהרס (כפי שהיה המצב עם ממלכת יהודה במשך אלפיים שנה) או בגלל מניעות היסטוריות או פוליטיות (למשל, במקרה של יהודי רוסיה או סוריה) או אפילו מניעות פסיכולוגיות (הגורמות לכך שאדם חושב שהוא נמצא בתפוצה בעוד שלמעשה הוא בגלות). זהו המצב, למשל, של מי שרוצה לשים קץ למצבו כיהודי בתפוצה אך איננו עושה זאת, משום שאיננו יכול (גם אם ניתן להבין את טעמיו המיידים), ובעצם איננו באמת בתפוצה אלא בגלות משום שאין הוא יכול לצאת ממנה.

לכן חובה להבחין היטב בין גלות לבין תפוצה. מספר תיאוריות הוצעו, גם בתוך העולם היהודי וגם מחוצה לו, כדי להסביר את מצבו הייחודי של העם היהודי, שכן ההיסטוריה הלאומית שלו התנהלה על אדמתו רק בפרקי זמן קצרים יחסית, וזה מהווה תופעה יוצאת דופן. התיאוריה הראשונה, רוויית סתירות ואי־היגיון, היא זו הרואה את הגלות כ"עונש". התיאוריה השנייה מדברת על "שליחות", אבל - באיזו שליחות בדיוק אנו היהודים עוסקים? אין ספק שלאחר פתיחת שערי הגטאות באירופה, התרבות המערבית כולה זועזעה ונטלטלה על־ידי תרומתם של יהודים בכל תחום שהוא - אבל לא בתור יהודים הפועלים בשם מורשתם היהודית, לא כיהודים החיים ככאלה, אלא במחתרת, מוסוים, מחופשים - טוב או רע, ולרוב - רע יותר מטוב.

נשאר הסבר שלישי התואם את המסורת. כאשר לומדים את סיפור ההיסטוריה האנושית לפי המקרא, יש קלישאה שצריך לתקן מהיסוד: לאחר או מתוך אלפיים שנות גלות, מתוך היסטוריה שהיא יהודית במהותה, התרגלנו לחשוב שמצב הפיזור הוא מצב הקיום הנורמלי, ושכדי לצאת ממנו יש צורך בנס, במשמעותו המשיחית. אך מושג הגלות אינו מובן אלא רק בתוך הזוג המושגי גלות-גאולה: הגלות אינה מצב עצמאי אלא שלב בתוך הדינמיקה

של הגאולה, גם אם שלב זה נמשך זמן רב מאוד. אסור לשכוח שעל פי הניתוח של המהר"ל מפראג בספרו 'נצח ישראל', מצב הגלות תמיד נתפס ונחוה על-ידי הנפש היהודית כמצב לא־נורמלי. אלא שהתמשכות הגלות גרמה לכך שמה ש"רגיל" הפך להיתפס כנורמליות.

הטקסט המקראי מאפשר לחשוף ולהפריך את הקלישאה, שלפיה יש, מצד אחד, האומות - הגויים (מושג עברי שלחלוטין אינו בעל גוון שלילי), כלומר: אופנים שונים להיות אדם, כל אומה בדרכה ההיסטורית, בחברותיה, הגויים אשר מצבם הוא "נורמלי" מבחינת ההיסטוריה הלאומית שלהם, ולצידם היהודים - ישראל, שהם מקרה חריג בשל פיזורם. שוב אומר שתפיסה זו אינה אלא תוצאה של הרגל מחשבתי שהתקבע. הורגלנו כל כך לחשוב כך שבסופו של דבר האמנו שאכן מצבנו זה הוא הנורמלי. ואילו לפי המקרא, המצב הוא בדיוק להיפך.

נעניין בפרק י' בחומש בראשית המספר את סיפור הפלגה - פיצול האנושות, ומבהיר בצורה חד־משמעית שמצב התפוצה הוא מצבם של הגויים, לאחר אותה ציוויליזציה גדולה שתכשל במגדל בבל. כבר בפסוק הראשון [של פרק יא], התורה אומרת שהיה קיים אוניברסל אנושי ממשי באותה תקופה - אוניברסל אנושי שאבד, והפך להיות חלום, אותה נוסטלגיה שפועמת בלב כל בני אדם בעלי רצון טוב במהלך כל התרבויות: לשוב ולבנות את האוניברסל האנושי. התורה מספרת לנו שהאוניברסל הזה התקיים; כל האנושות דיברה שפה אחת, אבל לכל משפחה אנושית, לכל אומה, הייתה לשון ייחודית משלה. במילים אחרות: לא הייתה אחידות זהותית באנושות: היה ריבוי של גניוס ייחודי לכל שושלת, אך בתוך אחדות של השפה האחת כשפת האנושות בכללותה. אין דרך ישירה ויסודית יותר - לפחות במונחים של הלשון המקראית, להביע את רעיון האוניברסל. לפי התנ"ך, ההגדרה של האדם היא רוח ממללא - מה שמייחד את האופן להיות חי הנקרא האדם הוא היותו מדבר. ולומר שכל האנושות דיברה שפה אחת, זה לומר שהאנושות חיה בתוך הזמן של האוניברסל. אותו זמן של האוניברסל נכשל, אותה ציוויליזציה נכשלה - התוצאה הייתה כשלון מגדל בבל וזה גרם לתפוצת האומות.

על פי התפיסה המקראית, כל אומות העולם נמצאות בתפוצה מן האחדות האנושית הקמאית שאבדה - וזה הדבר שאנחנו צריכים לחזור ולהבין. לא ישראל (שבכלל מופיע רק בשלב מאוחר הרבה יותר, ולכן אינו נמנה עם אותן אומות שהתפלגו) הוא זה שנמצא במצב של תפוצה, אלא

האנושות כולה היא שנמצאת בתפוצה. לפני כישלונה של הציוויליזציה של מגדל בבל, דיברו בני האדם בשפה האחת המאחדת את כל האנושות, ובנוסף, לכל אחד היה גם לשונו האישית, ניבו הפרטי. דמיינו את צרפת: מאז שהתאחדה, ישנה שפה משותפת - הצרפתית, ולצדה ניבים מקומיים של כל מחוז. עכשיו דמיינו שהצרפתית נעלמה: האוברניאקי לא יבין את הפלמי, הפלמי לא יבין את הקורסי. כך היה במגדל בבל - השפה האחת נעלמה. המקרא מפורש מאוד: הייתה מרידה בעקרון האחדות; עקרון האחדות עזב את ההיסטוריה האנושית, ונשארו רק השפות הפרטיות. איש את רעהו לא הבין עוד. מאז, מאז שנפתח הזמן של ההיסטוריה כפי שאנו מכירים אותה, האנושות מחפשת לבנות מחדש את החלום של האוניברסל, אך תמיד מתגלגלת לאימפריאליזמים. האוניברסל הוא החלום שבא אלינו מהזמן ההוא; הוא חקוק בזיכרון האנושי, כלומר בתוך כלל מאוחד שבו כל אחד שומר על סגולתו. האימפריאליזם הוא כאשר אומה אחת - כל אחת לפי תורה, מסיבות היסטוריות, כלכליות או של התפתחות - נוטלת לעצמה ולעצמה בלבד, את חלום האוניברסל, אך בסופו של דבר, היא כופה את האופן שלה להיות אדם על שאר האומות. זהו האימפריאליזם ואין לכך יוצאים מן הכלל. כל החלומות של האוניברסלי הפכו, הלכה למעשה, במציאות לאימפריאליזמים - לאותן מלכויות שישראל בגלותו עתיד להיתקל בהן בזו אחר זו.

כאשר התורה מתארת את התפלגות האנושות לגויים, ישראל עדיין אינו נוכח. יש כאן מעין ציפייה לפתרון שיביא לקץ ההיסטוריה של האימפריאליזם והוא עתיד להיות הפתרון המשיחי העברי. בינתיים, ישנה מעין גזרת כישלון של רעיון האוניברסל: חלומן של האומות הוא חלום אותנטי, אך הפרסונה הקונקרטית של כל תרבות, של כל ציוויליזציה, של כל חברה שלוקחת על עצמה את מימוש החלום הזה, היא פרטיקולרית מדי, כדי להגשים במציאות את החלום של האוניברסל באופן מלא.

החלום של האוניברסל של מייסדי המהפכה הצרפתית, למשל, היה אותנטי, גם אם הוא הסתיים במרחץ הדמים של שלטון הטרור ובמלחמות ברחבי אירופה כולה. אף על פי כן, חזונם של מייסדי האספה המכוננת ושל מחברי ההכרזה על זכויות האדם והאזרח, כאידיאל, היה באמת החלום של האוניברסל. ובכל זאת, כמה שנים לאחר הרפובליקה הראשונה, כמה האימפריה. המילים מדברות בעד עצמן: באופן בלתי נמנע, כמעט כגזרה, הזהות הצרפתית - ואם זו מוכרת לנו ביותר, הרי שהתופעה חוזרת גם

בהיסטוריה של כל אומה אחרת שנטלה על עצמה את החלום של האוניברסל, כפתה למעשה את האופן של הצרפתים להיות אדם דרך הקולוניאליזם שלה, דרך האימפריאליזם שלה; וגם אם הוא מעודן, עדיין זהו אימפריאליזם. נראה כאילו נגזר שחלום האוניברסל ייכשל בהיסטוריה האנושית ויתנוון לכדי אימפריאליזם. כך היה גם במקרה של המהפכה הרוסית והשפעתה האדירה; גם שם התהפך החלום באופן בלתי נמנע לאימפריאליזם סובייטי, שלא עשה אלא לשעתק את האימפריאליזם הרוסי שקדם לו.

מדוע הפטליות הזו, הגזרה הממש טראגית הזו? משום שאין שום דרך קונקרטי של היות אדם שיכולה להיות שוות ערך לאדם של האוניברסל. וכאן מתגלה סוד הזהות העברית. ההיסטוריה ממתנה למוטציה זהותית שתביא להופעתו, בתוך ההיסטוריה האנושית, של האדם בעל יכולת לשאת תכונה זו של האוניברסל - זהו החלום העברי, בניגוד לאדם של המלכויות. הגאולה, השחרור מתקופת הגלות, היא גם קץ שעבוד המלכויות - תחילתו של זמן המשיחיות האוטנטית. ולכן, באופן בלתי נמנע, בכל פעם שמלכות מגיעה לשיא כוחה, היא מגלמת את ההתנגדות לזהות העברית. אין זה מקרה שבנאציזם הגרמני, שביקש לייסד אימפריה גרמנית בת אלף שנה, היו היהודים לאויבים. ואין זה מקרה שגם רוסיה ראתה ביהודים קוץ בצידה. מדובר למעשה באותה תופעה עצמה, בשני פרקים: האימפריאליזם הגרמני והאימפריאליזם הרוסי, בזה אחר זה, הם בשני שלבים היסטוריים שונים, שתי פנים של האימפריאליזם הקלאסי של רומא כלפי ישראל. נושאי המהפכה הצרפתית, אמנם, הצטערו על האימפריאליזם הצרפתי; באותה מידה, מרקסיסטים רבים, ברמה האישית, התנגדו לאימפריאליזם הסובייטי. ואף על פי כן, בכל פעם שאומה כלשהי ממנה את עצמה לנושאת חלום האוניברסל ההומניסטית, היא מיד מתדרדרת לאימפריאליזם - אין לה אפשרות אחרת, שכן לא קיים אדם שאיננו בן של אומה מסוימת, של זהות לאומית קונקרטי.

לפי התפיסה המקראית, בורא העולם ממתין שתתרחש מוטציה זהותית באיזו נקודה באנושות, כדי שתופיע זהות היכולה לשאת את האוניברסל - לא בצורה אימפריאליסטית, אלא בצורה משיחית. זהות זו מתחילה עם אברהם. לכן, מיד כאשר מופיעה באברהם המוטציה המוסרית, ניתנת לו ההתגלות: הוא יהיה ראשיתה של אומה - לא עוד אומה אחת בין האומות, אלא אומה שנועדה לייסד את הזהות האנושית, לא על יסוד של כוח ושליטה, כפי שעושות המלכויות, אלא על בסיס של פרויקט מוסרי, ועליו לצפות לכך

שצאצאיו יתפזרו בתוך המלכויות: תפוצה שמלכתחילה תהיה בכבוד ובתפארת. אך אם יהיה כשל בזהות, תפוצה זו תהפוך לגלות, לשעבוד. כדי להבין זאת היטב, יש ללמוד את סיפורו של יוסף במצרים, שכן זהו סיפור הגלות בשתי המדרגות הללו. כאשר מאשימים אותו בכך שאינו "אותנטי", הוא מושלך לבית הסוהר; אך כשהוא מוכר כאותנטי, הוא עולה לגדולה ויושב על כיסא המלכות. כלומר, התפוצה יכולה להיות או בכבוד ובתפארת, או בגלות ובשפל. בסיפור הזה, כפי שהוא נלמד במסורת הפרשנית, מתגלה באמת ובמלוא עומקו הדגם של בעיית הגלות בשתי המדרגות הללו.

זהו תמצית הלימוד היסודי שקיבלתי, לראשונה בפריז, ממורנו יעקב גורדין ז"ל, ושמצאתי אותה לאחר מכן במקורות המסורתיים. מה התרחש בשלב הראשון של הדיאלקטיקה גלות-גאולה? בשלב הראשון הזה, שהוא רגע הפיזור, מתרחש "לכתה" של הזהות העברית מירושלים אל העמים. ובשלב זה נוצרת סימביוזה זהותית, כך שכיחודים בגלות, תמיד היינו "יהודיים-מישהו נוסף" - בעוד שהעברי הוא עברי, גם כשהוא בנסיעה, וגם כאשר יש לו גישה לתרבות ולשפה זרה; כעברי יש לו גישה לתרבות ושפה זרה, והוא מודה על כך מפני שבדרך כלל שפה שאנו לומדים נושאת עימה ערכים תרבותיים אמיתיים - כל אותן שפות שלמדנו לאורך כל מסעותינו. אבל עברי שמכיר את עצמו כעברי איננו במצב של גלות, הוא במצב של תפוצה, בעוד שהיהודי, מבחינה היסטורית, תמיד היה בעל זהות מעורבת - תמיד "יהודי-מישהו-נוסף". כשמדברים על "הזהות היהודית" - יהודית בלבד, מתכוונים למעשה לזהות העברית, בעוד שהזהות היהודית היא זהות גלותית והיא תמיד תהיה מעורבת: יהודי-פרסי, יהודי-הלניסטי, יהודי-אלזסי, יהודי-לורני, יהודי-מרוקאי, יהודי-טוניסאי, תימני, רומני, הונגרי, רוסי, וכן הלאה, עד שבסוף היינו "יהודי-האנושות-כולה".

בשלב הראשון, לפי ניתוחי הפילוסופיות היהודיות של ימי הביניים, ובעיקר לפי רבי יהודה הלוי בספרו 'הכוזרי', מתפתחת זהות של סימביוזה, זהות מעורבת שהיא מסוכנת ביותר. זהו סיפורו של יוסף ואשת פוטיפר: מי יבלע את מי? כאן מופיעות כל הסכנות הקשורות למצב הגלותי: סכנת היעלמות עקב רדיפה קשה מדי, או סכנת היעלמות עקב התבוללות חזקה מדי.

בשלב השני, שלב השיבה, כפי שהיא מתוארת על-ידי הנביאים, היהודים מתכנסים חזרה כאומה ומביאים איתם את זהותם היהודית, אם הצליחו

לשמר אותה די הצורך, אך גם את האופנים להיות אדם של העמים שבתוכם חיו בגלות. וזו בדיוק האסטרטגיה המשיחית - כלומר, הפתרון לבעיה שלא היה לה פתרון: לבנות מחדש את האנושות *יחד* עם האומות, בשעה שכאשר האומות לבד, וכל אחת לעצמה, תמיד הגיעו לאימפריאליזם. כאשר היהודים חוזרים מתוך אותן זהויות סימביוטיות (יהודים-מרוקאים, יהודים-אלג'יראים, יהודים-פולנים...), אלו הן אופני היות אדם של האומות אשר, בקהילה יהודית, נפגשות דרך האופן היהודי להיות אדם, ולא במסגרת של אר"ם כלשהו.

הזהות ישראל היא זהות משיחית "משנית" אשר יכולה לפתור את בעיית תפוצת הגויים - "משנית" משום שלאמיתו של דבר היהודים אינם בתפוצה. התפוצה שלהם טפלה, משנית לתפוצה של הגויים שהיא העיקר. ברמה הזו, אין צורך בדוקטרינה, אין צורך בהסברים מושגיים. זהו עצם קיומנו. רבי יהודה הלוי משתמש בעניין זה בדימוי חזק במיוחד. הוא אומר ב'כוזרי': "ישראל הוא לב האנושות".⁷⁰⁴ דיאסטולה וסיסטולה; גלות וגאולה. זה בדיוק זה. התנועה החוצה של נשמת העולם אל שולי העולם, זו הגלות. השיבה, זו הגאולה. וכאשר הלב לא פועל, לאומות יש כאב לב. הן סובלות מבחילה⁷⁰⁵ ומכאן נובעות קטסטרופות ליהודים.

למעשה, כמובן, ברמה התיאולוגית, נשאנו את עדותנו לערכים האמיתיים, והאנושות שמעה אותם, אך היא אינה מקיימת אותם. כבר מזמן אמרנו, אישרנו, הכרזנו על העיקר: *האנושות אחת היא, יש אל אחד, ואהבת לרעך כמוך*. זוהי כל התורה בשלושה משפטים ... וכבר מזמן העמים שמעו את זה. וכדי לחזור ולומר להם את מה שכבר שמעו, עלינו להישאר בני ערובה אצל הגויים? לא, באמת, ההסבר בדבר איזו "שליחות של הוראה" בקרב האומות, בעיניי הוא חסר פשר לחלוטין. לפני אלפיים שנה, כאשר היהודים החלו להתפזר בין תרבויות אגן הים התיכון - אולי. אבל היום כל התרבות המערבית כבר שמעה את זה. היא חוזרת על כך בדרכה. האם היא מקיימת את זה או לא, זה כבר עניין אחר. אבל אם היה לנו מסר להעביר, הרי שמדובר בשלושת היסודות האלה, והם שמעו אותם כבר מזמן. ה"שליחות" נמצאת, אם כן, במקום אחר.

למהר"ל, שהקדיש חיבור שלם לבעיה זו - הספר 'נצח ישראל', אך גם

704 הכוזרי, מאמר ב-לו: "אמר החבר: ישראל באומות כלב באברים, הוא רב חלאים מכלם ורב בריאות מכלם".

705 יש כאן משחק מילים בצרפתית: un haut-le-cœur.

עסק בה במספר פרקים בספרו 'גבורות ה', שבו הוא דן ביציאת מצרים ובחג הפסח, ובהתאם לקו של פרשנים רבים אחרים, תופעת הגלות (וכל מה שקשור בה) מתחילה באופן מפורש כבר אצל אברהם. הגלות הייתה מתוכננת עוד מימי אברהם. אברהם יוצא מציוויליזציה אור כשדים, וריבונו של עולם אומר לו להאמין שהוא נמצא בסיומה של היסטוריה, שהוא תוצרה המוצלח של היסטוריה שהגיעה לקיצה עקב כישלון הטוטאליטריזם. את הציוויליזציה של אור כשדים מתאר המדרש במונחים חריפים ובהירים מאוד, עם כבשנים המזכירים את אלה של הנאציזם. אברהם הוא ניצול מהפכני - הביטוי "אור כשדים" מובן גם כ"אש הכשדים". אנו יכולים לזהות במה מדובר בדורנו. הציוויליזציה של האימפריה הבבלית הפכה לציוויליזציה ריכוזית ומדכאת, ואברהם ניצל מאותה אימפריה. אך הוא מכיר את עצמו כעקר, או מדויק יותר כבלתי פורה, כתוצר מוגמר של ציוויליזציה שהתמוטטה מעצמה. והנה - וזו אמונתו העצומה של אברהם, שעוברת כחוט השני לאורך ההיסטוריה, ריבונו של עולם מביטח לו שיהיה לו בן, והוא מאמין בכך. מה כל כך חשוב בהבטחה לדבר כה בנאלי בעולם? אלא אם כן יש מניעה פיזית, וזה לא המקרה של אברהם, שהרי נולד לו גם ישמעאל - כל אדם מוליד ילד, בן אדם קטן. כל אמונתו של אברהם מתמקדת בנקודה זו: אברהם מצליח לשמוע ולהפנים שהוא פורה - בתוך ההקשר ההיסטורי שלו. הוא מכיר את עצמו כסוף מחזור של חברה אנושית שנכנעת לחוקי כלל האומות. אם החברה היהודית, ישראל, הייתה כמו כל יתר האומות, היא כבר מזמן הייתה נעלמת. הנה, אם כן, אברם, שהוא עתיד להיות אברהם, שהוא כבר אברהם, אבל בהיותו עברי הפך לארמי מאור כשדים, תופס את עצמו באותו אופן שבו ציוויליזציות מבינות את עצמן: לידה, שיא, שקיעה וסוף.⁷⁰⁶ כפי שכתב פול ולרי: "אנחנו, הציוויליזציות, יודעים שאנו בני תמותה". דמיינו את השינוי שחל בהכרה זו, שהיא במידה מסוימת ההכרה השברירית של החברה המערבית כיום, המכירה את עצמה ככבר נמצאת בשלב שקיעתה, ללא תקווה. ודווקא אל האדם הזה פונה ריבונו של עולם, ואומר לו: ממך יצא זרע, שיהיה ברכה לכל משפחות האדמה. קשה לאברהם לשמוע זאת, משום

706 ראו אוסוולד ספנגלר - Oswald Spenger (1880-1936), פילוסוף גרמני, אשר כתב בשנת 1918 את הספר *Der Declinen des Westus*, שבו הוא מסביר את ההיסטוריה בצורה מחזורית-מעגלית.

ראו גם הרצאתו בצרפתית של הרב אשכנזי "Le couple, créateur de l'histoire" בספר "La parole et l'écrit", כרך א, עמ' 211-212. ראו גם סוד מדרש התולדות, חלק ב - מבחן האמונה של אברהם.

שכל מה שהוא יודע מתוך ניסיונו הקודם גורם לו להכיר את עצמו כמי שאינו מיועד לפריון כזה. יש כאן מעין היחלשות של האמונה, שנובעת מן הניסיון הקודם. המפרשים דנים בכך רבות: מהי זכותו של אברהם? זכותו, הם משיבים, היא בכך שהוא מאמין לריבונו של עולם האומר לו: "יהיה לך בן", והוא יודע שהוא מסוגל להביא ילד לעולם עם כל אשה, אך לא מתוך זהותו שלו, לא משרה אשתו. שם יש עצירה, מכשול, מבוי סתום. כדי להתעלות לרמת ההקשבה שנדרשת כדי לשמוע את בשורת האמונה החדשה, דרושה זכות כה עצומה עד שאברם משנה את שמו והופך לאברהם; האמונה החדשה גוררת עמה מוטציה זהותית: הפוריות נעשית אפשרית לעתיד. שימו לב שתמיד יש הקבלה בין ההבטחה לילד לבין ההבטחה לארץ. בשני התחומים יש לאברהם ספק: האם אצליח לזכות לכך? האם באמת אליי מכוון דבר ה' והוא מעז להאמין - וריבונו של עולם מייחס זאת לו כזכות. בסופו של דבר, הוא מאמין לבשורה שריבונו של עולם מבשר לו, והוא, לפי פירושו של רש"י לפסוק ו בפרק טו בספר בראשית,⁷⁰⁷ רואה באמונה זו זכות. לאחר מכן משתף אותו ריבונו של עולם בחזון שבו הוא רואה את כל מהלך ההיסטוריה של המלכויות הגדולות עד לקץ ההיסטוריה האנושית; והוא רואה מה ייעשה לצאצאיו ולעמו בתוך ההיסטוריה הזו. ובפסוק יג: "וַיֹּאמֶר לְאַבְרָם יְדַע יָדַע כִּי גֵר יִהְיֶה זֶרְעֶךָ בְּאֶרֶץ לֹא לָהֶם וַעֲבָדוּם וְעָנּוּ אֹתָם אַרְבַּע מֵאוֹת שָׁנָה (זהו משך זמן של מחזור היסטורי), וְגַם אֶת הַגּוֹי אֲשֶׁר יַעֲבֹדוּ דָן אֲנִי וְאַחֲרַי כֵּן יֵצְאוּ בִּרְכָשׁ גָּדוֹל", כלומר בצורה מדויקת יותר: עם ערכים גדולים. האנושות נושאת בקרבה ערכים רבים וגדולים, אך הם מפוזרים; כשהם לעצמם, בלי מסגרת מאחדת, הם אינם מצליחים להתאגד לכלל אחדות. זה מה שמוביל למלחמת האימפריאליזמים. ואילו ישראל עוקף את כל הרבדים הללו בבת אחת; נדמה כאילו ייעודה של זהות ישראל הוא דווקא ביכולתה היחידאית, בזכות זהותה העברית, לשאת את האפשרות של האדם של האוניברסל.

707 "ויחשבה לו צדקה": "הקב"ה חשבה לאברם לזכות ולצדקה על האמונה שהאמין בו. ד"א: במה אדע לא שאל לו אות אלא אמר לפניו הודיעני באיזה זכות יתקיימו בה אמר לו הקב"ה בזכות הקרבנות".

ראו גם את דברי הרמב"ן: "פירש רש"י: הקדוש ברוך הוא חשב לו צדקה וזכות על האמונה שהאמין בו. ואיני מבין מה הזכות הזאת, למה לא יאמין באלהי אמן (אמת), והוא הנביא בעצמו? ולא איש אל ויכזב. ומי שהאמין לשחוט את בנו היחיד האהוב ושאר הנסיונות איך לא יאמין בבשורה טובה? והנכון בעיני כי יאמר שהאמין בה' וחשב כי בצדקו של הקב"ה יתן לו זרע על כל פנים, לא בצדקת אברם ובשכרו, אף על פי שאמר לו 'שכרך הרבה מאד'".

והדבר הזה נשאר נכון גם בגלות עצמה. אנחנו העם היחיד שיכול להיות גם כל אדם אחר, עם שיכול להיות גם צרפתי, אנגלי, איטלקי או ספרדי. וכאשר יהודי הוא צרפתי, הוא כזה עד קצות גבותיו; כשהוא פולני, הוא באמת פולני; כשהוא אלזסי, הוא יותר אלזסי מהאלזסים עצמם. כאן מתגלה הסוד של זהות אנושית המסוגלת להיות, בלהט, כל אופן שהוא להיות אדם.

יתרה מזאת, שום יהודי לא היה מוכן להחליף את ה"גויים" שלו; כל אחד מאיתנו סבור תמיד שיש לו את הטובים ביותר. באיזשהו מובן, אנחנו נושאים את המשיחיות של האוניברסל, והסימן לכך הוא היכולת שלנו להיות "יהודים" בגלות. תמיד הפליאה אותי העובדה שבחיי שלי, כמה וכיצד יכולתי לראות את עצמי כצרפתי - ואני בכלל נולדתי באלג'יריה! בהתלהבות שאין לכם מושג עד כמה הייתה עזה. ברם, יש ערכים המפוזרים בתפוצה האנושית, ורק דרך ההיסטוריה של העם היהודי טמונה האפשרות היחידה לכך שתתגבש יום אחד הוויית האדם המאוחד, זה שהנביאים מכנים אותו "בן האדם". וכאן מתחילים להופיע הקשיים, ובראשם עוינות האומות כלפי מפעל כזה. מדוע התפוצה, אשר על פי התוכנית המקראית נועדה להיות בכבוד ובתפארת, הופכת לקריקטורה של עצמה, ומתגשמת דווקא ברדיפה, אם לא, כפי שמסביר המהר"ל, בשל מעין סדק באמונתו של אברהם עצמו. זה שמסוגל להאמין באמת למה שה' מבטיח לו, הוא היחיד שמסוגל גם לפקפק בכך. יש כאן מעין כשל באמונה; וכל פעם שמתגלה אותו כשל אמוני, אנחנו מתבשרים: תצאו לגלות, כעונש. עונש על מה? על חוסר האמונה. הרי אותו אברהם שה' אומר לו: אתה לא תהיה עוד היהודי העקר, אתה העברי הפורה - אותו אברהם משיב לו: אתה בטוח? זה מה שאברהם מעז לומר לריבונו של עולם. וכאשר ה' אומר לו: אתה יודע, הארץ הזו, שהיא ארץ ההבטחה, ארץ ההתגלות, היא שלך, מה משיב אברהם: אתה בטוח? אולי היא לא שלי? "בְּמָה אֶדַע כִּי אֵיךְ שָׁנָה?" (בראשית טו ח). הבינו היטב - אברהם הוא היחיד שיש לו את האומץ לאמונה זו, אך כאשר חודר לתוכה סדק, כאשר מופיע הספק, הוא מתבשר בריזמנית על ההבטחה והניסיון שבצדה. לאורך קו הפרשנות הזה, המהר"ל כמובן פוסל לחלוטין כל רעיון של "חטא קדמון". התורה אינה אומרת שמשום שאברהם פקפק, אנחנו, צאצאיו, משלמים את מחיר פקפוקו. אברהם הוא שורש הזהות העברית, וכל פעם שאצל צאצאיו מופיעות אותן נטיות של ספק, הן נענשות בגלות. לא נענשנו על חטאו של

אברהם, אלא על שלנו.⁷⁰⁸ בכל פעם שאותו ספק תוקף גם אותנו, בא עלינו כתגובה הניסיון של הגלות, כלומר: הפיזור בתנאי שעבוד. זהו ממד הפיזור הקשור לזהות של ישראל, ולא דווקא ממד הגלות. יוסף יכול להימצא בבית פרעה, הוא לא חייב להימצא תמיד בבור. אין הכרח להפסיק להיות עברי כדי לשאת את העדות הזו. המצב של גולה בין האומות הוא מצב אנורמלי שיש להתגבר עליו.

708 ראו סוד מדרש התולדות, חלק ב - סיבת הגלות, שורש זהות האומה, חולשה באמונה.